

Henk van der Linden / Jos van Raan

Drenthe en de Eerste Wereldoorlog

Uitgeverij Aspekt

Inhoud

- 7 Voorwoord voorzitter SSEW.
- 9 Inleiding van de redactie.
- 11 Over de auteurs en samenstellers.

INTRODUCTIE

- 17 Martin Kraaijestein: Nederland en de Eerste Wereldoorlog 1914-1918. Lokale noden en lokaal beleid.
- 39 Albert Eggens: Drenthe in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw.

VREEMDELINGEN NAAR DRENTHE

- 51 Albert Eggens: Vluchten naar Drenthe, 1914-1920.
- 65 Wim Houtman: Belgische en Franse vluchtelingen in Drenthe, 1914-1919.
- 91 Ger Ax: De grote oorlog bracht hen terug naar Smilde.
- 101 Hermien Bosman-Balder: Belgische vluchtelingen in Meppel in de Eerste Wereldoorlog (1914-1918).
- 115 Evelyn de Roodt: Internering van buitenlandse militairen.
- 125 Michiel van Wersch: Vluchtoord Veenhuizen.

DRENTS ALLERLEI

- 171 Gerben Dijkstra: De veenbrand van 1917.
- 179 Jos van Raan: Drenthe in de jaren 1914-1918, gevarieerde berichten.
- 199 P.H. Ritter: Dienstweigering: een rechtszaak in Assen.

OORLOGSECONOMIE

- 205 P.H. Ritter: De wonderen van Treub.
- 215 Marcel Bulte: Hoe dan ook, men bleef zaken doen.
- 243 P.H. Ritter: De regeling der distributie en de Melkoorlog.
- 251 P.H. Ritter: Een tijd vol zorgen en beroering (1914-1915).
- 265 P.H. Ritter: Het vierde mobilisatiejaar 1917: de nood in het land.

LEVEN IN EEN GRENSPROVINCIE

- 287 Albert Eggens: Verboden grenshandel in Noordoost-Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog.
- 323 Marcel Bulte: Voedsel- en brandstofschaarste.

EPILOOG

- 431 Reinold Vugs: De Spaanse griep, een drama in Drenthe.
- 445 Plaatsenregister.
- 451 Namenregister.

ren worden geschetst. De stand van onderzoek laat het nog niet toe al te generalistische uitspraken te doen; laat staan of dit gezien de heterogeniteit van gemeenten mogelijk is. Onderzocht zal worden met welke vraagstukken de gemeenten in de periode 1914-1918 werden geconfronteerd en hoe gemeenten daarop hebben gereageerd. Na een beschrijving van de moeilijkheden in de periode direct na het uitbreken van de oorlog, zal als eerste aandacht worden gegeven aan kwesties die in directe zin verband hielden met de oorlog, zoals de mobilisatie van het leger, de voorbereidingen op een mogelijke oorlogsvoering en de komst van vluchtelingen. Vervolgens komt aan bod de sociale en economische problematiek, zoals huisvesting, werkloosheid en de schaarste aan primaire levensbehoeften. Tenslotte zal worden ingegaan op het vraagstuk van openbare orde en rechtshandhaving op lokaal niveau.

Deze bijdrage is een context-verhaal waar details, die in de andere artikelen naar voren komen in passen.

De eerste oorlogsmaanden

Vanwege de zeer gespannen internationale ontwikkelingen besloot de regering op 30 juli 1914 tot mobilisatie van de strijdkrachten. Hierdoor ontstond bij de bevolking een grote onzekerheid, zelfs een zekere paniek. Dit leidde onder meer tot massaal hamsteren, waardoor de prijzen voor de eerste levensbehoeften omhoog schoten. Door de oorlogsomstandigheden dreigde het economisch leven ontwricht te raken. Om in te kunnen grijpen in het economisch leven diende de regering met grote voortvarendheid begin augustus 1914 een groot aantal wetsontwerpen in, die het Parlement in een eveneens uitzonderlijk hoog tempo aanvaardde. Een van die wetten, met name bedoeld om de prijsopdrijving tegen te gaan was 'De 'Levensmiddelenwet' die de burgemeester de bevoegdheid gaf om 'levensmiddelen, grondstoffen van levensmiddelen, huishoudelijke artikelen en brandstoffen' die in de gemeente aanwezig waren in beslag te nemen en tegen een niet boven de door de minister vastgestelde prijs ter beschikking te stellen aan de plaatselijke bevolking en bedrijven.² Een ander urgente kwestie was het tekort aan zilvergeld. De bevolking potte massaal het zilvergeld op. Het parlement aanvaardde een wetsvoorstel om zilverbonnen in roulatie te brengen. Dit was echter onvoldoende: lonen en uitkeringen moesten op korte termijn kunnen worden uitbetaald. Om

maatschappelijke onrust te voorkomen besloten tweeëntwintig gemeenten, waarvan slechts vier met formele toestemming van het Rijk, en een aantal grote bedrijven om als bankier op te treden door zelf zilverbonnen uit te geven.³

De zorgen in ons land werden nog vergroot door de grote vluchtelingenstroom uit België, die in het bijzonder in gemeenten in de zuidelijke provincies tot chaotische taferelen leidde. Om vluchtelingen en burgers die in problemen waren geraakt te helpen kwamen in veel gemeenten door initiatieven vanuit de bevolking en veelal ondersteund door het gemeentebestuur lokale steuncomités tot stand.

De Nederlandse samenleving kenmerkte zich in deze eerste oorlogsmaanden door eensgezindheid en onderling hulpbetoon, maar ook door onzekerheid en angst over wat mogelijk ook ons land te wachten stond. In deze sfeer paste geen publiek vermaak: kermissen en jaarmarkten gingen niet door en de verjaardag van Koningin Wilhelmina werd niet gevierd. Zelfs in de privé-sfeer was soms sprake van terughoudendheid. Op een trouwkaart stond te lezen: 'Het zal het bruidspaar aangenaam zijn wegens tijdsomstandigheden geen bloemen te ontvangen.'⁴ Burgemeesters begonnen de eerste raadsvergadering na het uitbreken van de oorlog veelal met het uitspreken van een rede waarin zij wezen op de moeilijke omstandigheden waarin ons land verkeerde.

Het was van belang in deze turbulente tijden de bevolking goed te informeren over de vele elkaar snel opvolgende maatregelen. Met name lag hier een taak voor de gemeente. Het belangrijkste instrument in die tijd was de door de burgemeester uitgevaardigde 'openbare kennisgeving', in de vorm van een soort affiche, waarop de maatregelen stonden vermeld.

Het leger en de gemeenten

Begin augustus 1914 verklaarde de regering een deel van het land in staat van oorlog en enkele dicht bij de grens gelegen gemeenten in staat van beleg. Het ging in het bijzonder om de provincies Zeeland, Noord-Brabant, Limburg, het zuidelijk deel van Gelderland, een aantal plaatsen aan de kust en strategische plaatsen in het binnenland. Voor de in deze gebieden gelegen gemeentebesturen betekende dit een inperking van de gemeente-

lijke autonomie, aangezien het militaire gezag vergaande bevoegdheden kreeg. In de praktijk was het echter niet altijd duidelijk waar de verantwoordelijkheden lagen. Soms ontstonden er daarover dan ook problemen tussen het militair gezag en het gemeentebestuur.⁵

Daarnaast had de mobilisatie van het leger op 30 juli 1914 voor alle gemeenten een aantal gevolgen. Een deel van het personeelsbestand werd onder de wapenen geroepen, terwijl tegelijkertijd door de bijzondere omstandigheden de werkzaamheden op ambtelijk niveau aanzienlijk toenamen. Tot de gemeentelijke werkzaamheden die verband hielden met de mobilisatie behoorden onder meer administratieve handelingen voor het oproepen van militairen en het verstrekken van uitkeringen aan verwanten van militairen die zonder inkomen achterbleven.

Een andere gemeentelijke taak betrof het medewerken aan de paarden-, honden- en automobielvordering. De gemeentelijke voorbereiding was niet altijd optimaal ondanks dat de minister van Oorlog in vreedstijd gemeenten gedetailleerde instructies had verstrekt over hun taken bij een eventuele mobilisatie. Enkele tientallen gemeenten lieten het bij de paardenvordering afweten waardoor er op de eerste dag van de mobilisatie 2000 paarden tekort waren. Een drietal burgemeesters had andere zaken aan het hoofd want zij deelden de militairen mee dat de paardenvordering 'zoo slecht gelegen kwam', gevolgd door de vraag 'of zij niet op een anderen dag konden komen!'⁶

Een andere gemeentelijk taak betrof het medewerken bij het legeren van troepen. In het bijzonder schoolgebouwen kregen die functie. Voor het onderwijs leverde dat nogal eens problemen op. De gemeente Den Haag bijvoorbeeld stelde aan het begin van de oorlog 47 schoolgebouwen aan het leger beschikbaar. De betrokken leerlingen verhuisden wel naar andere scholen, maar door het tekort aan lokalen moesten de schooltijden aangepast worden, bijvoorbeeld alleen 's ochtends of 's middags naar school, waardoor voor sommige vakken minder uren beschikbaar waren. In de gemeenteraad van Den Haag kwamen de problemen die hieruit voortvloeiden voor de kwaliteit van het onderwijs regelmatig ter sprake. In het bijzonder het raadslid Drees, de latere minister-president, gaf veel aandacht aan deze kwestie.⁷

Ook op een minder formele wijze kwam de relatie tussen leger en de lokale gemeenschap wel aan de orde, bijvoorbeeld wanneer het de manschappen aan bepaalde zaken ontbrak. De burgemeester functioneerde dan als intermediair tussen het leger en de plaatselijk bevolking. De burgemeester van Ezinge bijvoorbeeld vroeg zijn inwoners om voor de soldaten wollen handmoffen te breien ‘ter lengte van 25 à 30 centimeter met vrije duim, de uiteinden der vingers onbedekt laten.’⁸ En de burgemeester van Franekerdeel bracht het niet echt bescheiden verzoek van de commandant van het 9e regiment Infanterie aan zijn inwoners over, ‘om de manschappen te helpen de goede geest, die thans heerscht, te doen voortduren’, om aan het regiment eenvoudige literatuur (kranten, tijdschriften, boeken), gezelschapsspelen, tabak, sigaren, koek, kaas en geld te sturen.⁹

Anticipatie op de oorlog

Nederland deed er door een consequent volgehouden actieve neutraliteitspolitiek er zelf alles aan om buiten de oorlog te blijven. Toch anticipeerde de regering serieus op een situatie waarin Engeland of Duitsland onze neutraliteit zou schenden. Voor twee gemeenten zou dit in het bijzonder belangrijke gevolgen hebben, namelijk voor Amsterdam en Den Haag. Een gedetailleerd rampenplan lag klaar om de zetel van de regering te verplaatsen van Den Haag naar Amsterdam, aangezien daar de fortificaties meer veiligheid boden. In Amsterdam waren locaties aangegeven voor huisvesting van de departementen. Elk departement had een lijst opgesteld van ambtenaren die mee zouden gaan naar Amsterdam. Bewindslieden en ambtenaren zouden in hotels worden ondergebracht, waarbij de ambtelijke rang bepalend was voor de hotelklasse. Zelfs het treinvervoer naar Amsterdam was gedetailleerd geregeld, bijvoorbeeld wie eerste, tweede of derde klasse moest reizen.¹⁰

Een ander vraagstuk was: hoe reageert de bevolking wanneer ons land bij de oorlog betrokken zou worden? Burgemeesters riepen op verzoek van de regering de bevolking al op voorhand op geen verzet te plegen: ‘Door de ingezetenen, niet tot de militaire macht behorende, hoe groot en hoe billijk ook hunne verontwaardiging moge zijn, mag geen enkele daad van geweld of tegenweer worden verricht. Elke uiting van wraak lokt onvermijdelijk geduchte weerwraak uit.’¹¹ De bestuursorganen dienden zoveel mogelijk op hun post te blijven en mee te werken.¹² Het uitgangspunt van

de regering was dat de burgerbevolking bij een vijandelijk inval in hun woonplaats moest blijven. De vrees was aanwezig dat de bevolking op de vlucht zou slaan en zich 'naar het binnenste des land' zou begeven en dat wilde men voorkomen.¹³ Burgemeesters kregen in juli 1915 een verzegeld pakket 'Aanwijzingen Burgerbevolking' dat zij echter pas mochten openen wanneer de regering daar toestemming voor gaf.¹⁴

Voor sommige gebieden waren speciale maatregelen nodig. In geval van oorlog zou als onderdeel van de verdediging van ons land de Hollandse waterlinie onder water worden gezet. Een speciale commissie had een gedetailleerde inventarisatie gemaakt over wat er dan met de mensen en het vee in het geïndundeerde gebied zou moeten gebeuren. Het was noodzakelijk al op voorhand te weten in welke gemeenten opvang voor mensen en vee beschikbaar was. De geselecteerde gemeenten kregen tot taak gedetailleerd aan te geven welke opvangmogelijkheden er beschikbaar waren.¹⁵ Bij de voorbereidingen van dit plan was er ook al discussie over de verdeling van bevoegdheden tussen het militaire en het burgerlijk gezag. Gemeenten hadden soms ook 'kleine' zorgen, bijvoorbeeld wat te doen met het gemeentelijk kasgeld wanneer er een inval zou komen.

De vluchtelingen en het lokaal beleid

In de eerste maanden van de oorlog vluchtte ruim een miljoen Belgen naar ons land, de grootste vluchtelingenstroom uit de Nederlandse geschiedenis. De bevolking in Nederland nam daardoor toe van 6,2 miljoen in 1914 naar circa 7,2 miljoen, een toename van ongeveer 15%. Zoals gezegd kregen vooral gemeenten in de aan België grenzende provincies het in die eerste oorlogsmaanden zwaar te verduren. De vluchtelingen moesten immers worden gehuisvest en gevoed. De regering verklaarde de vluchtelingen met open armen te ontvangen¹⁶, maar de feitelijke opvang vond op lokaal niveau plaats. De gemeentelijke overheid, dikwijls in overleg met het plaatselijk particulier initiatief, zorgde voor (tijdelijke) huisvesting door bijvoorbeeld openbare gebouwen beschikbaar te stellen of te bemiddelen bij andere accommodaties. Hoewel het merendeel van de Belgische vluchtelingen na enige maanden weer naar België terugkeerde of naar Engeland ging, hebben circa 100.000 burgervluchtelingen de oorlog in ons land doorgebracht, voor een deel in vluchtelingenkampen, eufemistisch vluchtoorden genoemd. Het beleid was erop gericht

de vluchtelingen over het land te spreiden en in veel gemeenten waren dan ook Belgische vluchtelingen aanwezig. In september 1914 richtte de rijksoverheid 'De Centrale Commissie tot behartiging van de belangen der naar Nederland uitgeweken vluchtelingen' op die als taak kreeg de hulpverlening te regelen en coördinerend op te treden voor de plaatselijke comités die in veel gemeenten waren opgericht. Een aardig detail is dat in de Centrale Commissie, maar ook in de decentrale organisaties, nogal veel bestuursleden van de Verenigingen voor Vreemdelingenverkeer zitting hadden, aangezien men meende dat die deskundig waren op het gebied van vreemdelingen.

De gemeentelijke betrokkenheid bij de opvang van vluchtelingen was divers van aard. De rijksoverheid, al dan niet via de Commissaris van de Koningin, stuurde voortdurend richtlijnen over tal van kwesties waar gemeenten een taak hadden bij de uitvoering, zoals over de hoogte van de uitkeringen, de voedselverstrekking en het beleid met betrekking tot de terugkeer. Daarnaast vervulden gemeenten samen met de plaatselijke comités ook facilitaire functies, zoals onder meer op het terrein van huisvesting, onderwijs en recreatieve voorzieningen.

Huisvesting

De oorlog had gevolgen voor de huisvesting. In het algemeen waren de bestaande woonomstandigheden voor met name de arbeidersbevolking niet al te rooskleurig. In de steden was overbevolking in kleine woningen een veel voorkomend verschijnsel en de noodzaak van nieuwbouw was groot. Door de oorlog daalde de woningproductie echter aanzienlijk. In 1913 werden nog 23000 woningen gebouwd, daarna ging het bergafwaarts zoals uit nevenstaande tabel blijkt.

Uit deze tabel blijkt ook dat met name de particuliere sector instortte. Dit kwam in het bijzonder door de schaarste aan bouwmaterialen. Banken werden vanwege de daarmee samenhangende stijging van de bouwprijzen voorzichtiger met het verstrekken van leningen aan bouwbedrijven. Het aandeel van de sociale woningbouw van met name de woningbouwcorporaties en in beperkte mate de gemeenten steeg wel, maar de nood bleef hoog. De daling in de woningbouwproductie leidde tot schaarste van in het bijzonder de goedkopere kleine huurwoningen. Eigenaren maakten van de schaarste gebruik door de huren te verhogen. De rijksoverheid zorgde voor een lokaal instrument door de Huurcommissiewet van 1917.

Gemeentelijke huurcommissies werden ingesteld om ervoor te waken dat de huren van goedkope arbeiderswoningen niet onredelijk zouden stijgen. Deze wet werd in 1918 uitgebreid en tevens trad in dat jaar de Huur-opzeggingswet in werking, als een antwoord op het gedrag van eigenaren die de huur opzegden wanneer de huur niet verhoogd mocht worden. Het neveneffect van deze maatregelen was dat de bouwbedrijven nog terughoudender werden met het bouwen van arbeiderswoningen.¹⁷

Omvang van de woningbouw in Nederland in de periode 1913-1920, totaal en naar categorie bouwers:

Jaar	Totaal	Particulier	Toegelaten instellingen	Gemeente
1913	23.000	20.292	2.626	82
1914	17.000	14.587	2.278	135
1915	12.000	7.292	4.467	241
1916	10.000	5.045	4.744	211
1917	6.000	2.882	2.418	700
1918	10.000	2.522	5.957	1.521
1919	15.500	3.191	10.341	1.968
1920	25.000	3.341	13.417	8.242 ¹⁸

Werkloosheid

De economische problemen die een deel van het bedrijfsleven, waaronder de boven genoemde bouwsector, ondervond hadden gevolgen voor de werkgelegenheid. De werkloosheid was het hoogst in 1914 en 1915, met respectievelijk gemiddeld 82.500 en 100.800 werklozen. In 1916 daalde de werkloosheid tot 55.500 om in 1917 en 1918 weer te stijgen naar respectievelijk 64.900 en 82.900.¹⁹ Per bedrijfstak en mede daardoor ook regionaal liep de werkloosheid nogal uiteen. In het bijzonder in de eerste oorlogsjaren namen gemeenten op eigen initiatief uiteenlopende maatregelen om de werkloosheid te bestrijden. Een beperkt aantal gemeenten beschikte al over een gemeentelijke arbeidsbeurs, maar tijdens de oorlog richtten steeds meer gemeenten een arbeidsbeurs op. Andere activiteiten met name in de eerste oorlogsjaren waren onder meer het versneld uitvoeren van publieke werken en het verstrekken van krediet aan bedrijven die in moeilijkheden verkeerden.